

נ' נאמן, העבר המכונן את ההווה: עיצובה של ההיסטוריוגרפיה המקראית בסוף ימי הבית הראשון ולאחר החורבן

Review by: ציפורה טלשיר

Zion / ציון, Vol. (תשס"ה), (ע'), חוברת ב' (תשס"ה), pp. 229-236

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70036805>

Accessed: 28/11/2011 02:57

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

ספרים ודברי ביקורת

סקירות

נדב נאמן, העבר המכונן את ההווה: עיצובה של ההיסטוריוגרפיה המקראית בסוף ימי הבית הראשון ולאחר החורבן (יריעות, ג), הוצאת ארנה הס, ירושלים תשס"ב, 128 עמ'

העידן הפוסט-מודרני גרם לשינוי מהותי בדיסציפלינות הקלסיות, ובראש ובראשונה בחקר העבר. ההיסטוריה זכתה למעמד של מדע רק במאה הי"ט, וכבר היא עומדת מול ניסיונות עיקשים לערער על עצם היותה ראיה לתואר הזה. חסרונותיה של ההיסטוריה כמדע מולדים בה, הן מפני שאינה בעיקרה מחקר אמפירי, הן מפני שהיא תלויה בשרשרת של עדויות, הן מפני שהקישור הסיבתי בין המאורעות, המובנה בהגדרתה, תלוי בכישרון ההיסק של החוקר ובדמיונו היוצר, והן מפני שכלי הביטוי שלה הוא הנרטיב – המעמיד אותה על סף הספרות. הספק ביכולתה של ההיסטוריה לשחזר את העבר כפי שהיה באמת אינו חדש, וגם ההכרה שההיסטוריה אינה יכולה להיות אובייקטיבית כמעט מובנת מאליה. הדברים קשים שבעתיים בחקר העת העתיקה, בגלל מרחק הזמן וטיב העדות ששרדה, ולמעלה מזה בחקר תולדות ישראל בתקופת המקרא, מחקר שבסיס המידע העיקרי שלו הוא קורפוס ספרותי מורכב ורב פנים כמו התנ"ך. עברו הימים שהתנ"ך נחשב ספר היסטוריה אמין המתאר את תולדות ישראל בימי קדם, דבר דבור על אופניו. בד בבד הלך והתערער המקצוע שעניינו תולדות ישראל בתקופת המקרא כעיסוק מדעי העומד ברשות עצמו.

על רקע זה יש לראות בסיפוק רב את הופעת ספרו של נדב נאמן העוסק בהיסטוריוגרפיה המקראית הקדומה, הכוללת את הספרים יהושע, שופטים, שמואל ומלכים. ספרים אלה עוצבו כמכלול בכור ההיתוך של האסכולה המעוגנת בספר דברים, הלוא היא האסכולה הדו־סטרונומיסטית. על הספרים הללו נכתבה ספרות מדעית ענפה, אך המחקר הנדון כאן מתייחד בכך שמחברו הוא היסטוריון, חוקר שעבודתו מוקדשת בדרך כלל לשחזור תולדות עם ישראל בתקופת המקרא, והנה כאן הוא מתחקה דווקא אחרי תולדות הספרים שעליהם נסמך המחקר ההיסטורי.

במבוא (עמ' 7–12) מעלה נאמן על קצה המזלג שאלות שהעסיקו את חקר ההיסטוריוגרפיה המקראית ומשרטט את השינויים הגדולים שחלו במחקר בהערכת זמן כתיבתם של החיבורים ההיסטוריים: מן ההנחה שליוותה את המחקר מראשיתו ועד ראשית שנות השבעים, ולפיה ראשית ההיסטוריוגרפיה בתקופת הממלכה המאוחדת במאה ה' לפני סה"נ; דרך ההכרה שצמיחת ההיסטוריוגרפיה המקראית לא החלה לפני המאות ה' או ה' לפני סה"נ, ורובה, למעשה, מתקופת הגלות; ועד לאסכולה המינימליסטית, שעשתה את צעדיה הראשונים בראשית שנות התשעים של המאה ה', המאחרת ככלל את ראשית ההיסטוריוגרפיה המקראית עד לתקופה הפרסית-ההלניסטית. המינימליסטים, שאינם נקיים ממניעים פוליטיים ובחפץ לב היו שוללים מִישראל את ההיסטוריה הקדומה שלה לגמרי, מבטלים כל ערך היסטורי עצמאי של המקרא. יש להדגיש שביסוד השקפתם עומדת ראייה מופרכת מעיקרה של התווית ספרות המקרא כולה. לטענתם, היות שהעדות הקדומה ביותר לספרי המקרא היא של מגילות

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה ע (תשס"ה)]

מדבר יהודה, מן התקופה ההלניסטית, משמע שספרי המקרא נוצרו באותו הזמן. אך אין לזה ולזמן חיבור הספרים ולא כלום. המגילות הן עדות מנקודת זמן מסוימת בתהליך המסירה של הספרים, שחלק הארי שלהם חובר מאות שנים קודם לכן. גם בלעדי הדעות הקיצוניות הללו, איחור ההיסטוריוגרפיה הדוטרונומיסטית עומד ביסוד הערעור על מעמדה כמקור היסטורי.

נאמן דוחה הן את הגישה האוטופית, שהניחה כתיבה היסטורית רצופה ומקיפה כבר בימי הממלכה המאוחדת, במאה ה' לפני סה"נ, הן את הגישה המינימליסטית, המאחרת את ההיסטוריה המקראית לתקופה ההלניסטית ומבטלת את המקרא לחלוטין ככלי במעשה השחזור של ימי בית ראשון – הלוא הכתובים המקראיים הם נשמת אפם של מחקריו הרבים של נאמן. הוא מצטרף לדעות השולטות זמן רב במחקר, בעיקר כפי שהותוו בידי מרטין נות ופרנק מור קרוס. לדעת נות (1943), החיבור הדוטרונומיסטי משתרע על פני הספרים דברים עד מלכים וחומר בידי מחבר דוטרונומיסטי אחד – 'מחבר', יש להדגיש, ולא עורך או עורכים מן האסכולה הדוטרונומיסטית, כמקובל עד ימיו. המחבר הזה כתב בין שנת 560, האירוע האחרון הנזכר בספר מלכים, לשנת 538 לפני סה"נ, זמנה של הצהרת כורש, שאילו ידע עליה, לא יכול היה להימנע מלהזכירה. היצירה הגדולה הזאת נכתבה אפוא בתקופת הגלות, במטרה להצדיק את דין החורבן, קץ המקדש והממלכה (תאודיציה). עם זאת, לדעת נות, התמונה אינה פשוטה עד כדי כך: מן הצד האחד, לחיבור הזה היו מקורות רבים, בכתב, מהם קצרי יריעה ומהם בעלי היקף של ממש. המחבר אסף את החומרים שהיו מצויים לו, ניפה אותם, סידרם, ערכם והוסיף קטעי קישור ונאומים מרכזיים, שהם השלד של ההיסטוריה הדוטרונומיסטית. ומן הצד האחר, אחרי שתרם מעשה החיבור נוספו על היצירה המוגמרת תוספות משניות, כגון הנספחים המפריעים את רצף הסיפור (שמואל ב' כא–כד ושופטים א').

קרוס (1973) גיוון את דעתו של נות בעיקר בהנחת קיומו של חיבור דוטרונומיסטי קדם-גלותי, מימי יאשיהו. הראיה החותכת לקיומו של חיבור כזה היא הציפייה שבונה המחבר לקראת יאשיהו, כבר למחרת הפילוג, בימי ירבעם: *וְהָיָה אִישׁ אֱלֹהִים כָּא מִיְהוָה בְּדָבָר ה' אֶל בֵּית אֵל וַיִּרְבְּעָם עִמָּד עַל הַמִּזְבֵּחַ לְהִקְטִיר. וַיִּקְרָא עַל הַמִּזְבֵּחַ בְּדָבָר ה' וַיֹּאמֶר מִזְבֵּחַ כַּה אֲמַר ה', הִנֵּה בֵן נוֹלָד לְבֵית דָּוִד יֵאשִׁיָּהוּ שְׁמוֹ וְנִבְחָ עָלָיו אֶת כְּהֻנֵּי הַכִּמּוֹת הַמִּקְטָרִים עָלָיו וְעֲצָמוֹת אָדָם יִשְׁרְפוּ עָלָיו (מלכים א' יג, א–ב). המעגל הזה עתיד היה להיסגר עם הרפורמה הגדולה של יאשיהו – מהפכת ייחוד הפולחן (מלכים ב' כב–כג). עבודתו של המחבר הזה ניכרת היטב במשפט שהוא מוציא על המלכים כולם, שעבדו את האל בכמות ולא במקום אשר בחר ה'. בתקופת הגלות השלימו את התולדות וערכו את החיבור כולו מן הפרספקטיבה של החורבן, שכן היה צריך להסביר כיצד התקווה הגדולה שתלו ברפורמה של יאשיהו התנפצה אל מול המציאות המרה של החורבן והגלות כעבור זמן קצר כל כך, כשנות דור.*

בעולם הדעות הזה מתנהל גם מחקרו של נאמן. הוא מתנער מן המוסכמות של הגישות ההיסטוריסטיות של חקר תולדות ישראל בתקופת המקרא, וניגש אליהן במודעות מלאה לטיבם הבעייתי של המקורות כפי שעולה מן המחקר הביקורתי של המקרא, ולאורם של ממצאים ותהליכים חוץ-מקראיים מגוונים. אומר נאמן:

לאור הידע הרב שנצבר במרוצת השנים במחקר ההיסטורי, הארכיאולוגי והאנתרופולוגי ניתן לקדם כיום את המחקר... יַעֲשֶׂה מאמץ לקשור את צמיחתה של ההיסטוריוגרפיה המקראית עם

נתונים 'אמפיריים' שעלו מתוך המחקר של תחומים שונים: התפתחות העיור, החברה והכלכלה; הפצת הידיעה של קריאה וכתיבה... כמן כן יעשה מאמץ להציג נתונים לגבי התפתחות ההיסטוריוגרפיה בעמים ובתרבויות אחרים... בכוונתי להשתית את הדיון, ככל שהדבר ניתן, על נתונים חוץ-מקראיים, ובאופן זה לנסות ולפריץ את מעגל הקסמים של הדיון הפנים-מקראי (עמ' 9).

זהו ייעודו וייחודו של המחקר הזה ולאור הבטחה זו יש לבחון אותו. עלי לומר מלכתחילה, שאף שספרו של נאמן תורם תרומה חשובה ומקורית לחקר ההיסטוריוגרפיה המקראית, קשה לתלות תקוות גדולות מדי באפשרות לפרוץ את מעגל הקסמים של הבלתי ידוע, היות שגם התמיכה המצופה מידע שנצבר מתהליכים חוץ-מקראיים מבוססת ברובה על הערכות והנחות השוואתיות, שמידת הלגיטימיות שלהן או תוקף המסקנות הנלמדות מהן אינם מובנים מאליהם.

לא ברור מה ראה נאמן לתת ציון נחות לעיון הפנים-מקראי לעומת חקר הממצא הארכאולוגי והדוקומנטרי: 'לנתונים הללו יש יתרון בהיותם כמותיים ואיכותיים, והשימוש בהם מושפע רק במידה מעטה ממגמותיהם של חוקרים, בניגוד לעיון הפנים-מקראי, המושפע תדיר מן הרצון להוכיח שהמקרא אכן צודק' (עמ' 12). מי הם אותם חוקרים המונעים ברצון להוכיח שהמקרא אכן צודק, ומי הם אותם ארכאולוגים או חוקרי התעודות הנקיים ממגמות המניעות את מסקנותיהם? העיון הפנים-מקראי הוא בעל אופי מדעי ככל עיון אחר, והרבה ניתן ללמוד באמצעותו – על ידי הבחנה בין סגנונות, סוגות, רבדים ומוקדם ומאוחר – על טיב המקורות שעמדו לרשות המחקר.

נאמן מייחד מסה שלמה להתפתחות הכתיבה (עמ' 13–31), תוך חיפוש אחר זמן מתקבל על הדעת שיכולה הייתה להתחבר בו יצירה היסטורית. הממצא הכתוב הדל כל כך מיהודה ומישראל מביא אותו למסקנה שהכתיבה לא הייתה נפוצה עד למאה הח' לפני סה"נ, לא הייתה תרבות כתיבה, לא היה מי שיכתוב, ולא היה בעבור מי לכתוב. עם זאת, לעניין אחר (עמ' 70) אומר נאמן: 'אין בידינו ממצאים מן הממלכות ששכנו במרחב הסורי-הארץ ישראלי במחצית הראשונה של האלף הראשון לפני סה"נ, משום שהתעודות שלהן נכתבו על פפירוס וקלף ואלה לא שרדו'. ושם הטענה המובלע בדבריו אלה – לא מצינו אינה ראייה – תקף ולו במידה זעירה גם לגבי ישראל ויהודה.

לדעת נאמן, מכל מקום, ההיסטוריה הדוֹיטְרוֹנוֹמיסטית לא יכלה להיכתב לפני המאה הז' לפני סה"נ, ועל כך ממילא לא יימצאו מערערים רבים; לא זו אף זו, אין להניח שבידי המחקר כבר היו חיבורים מקיפים שנכתבו בתקופות קדומות, כפי שסבר נות לגבי חלקים גדולים של הספרות הדוֹיטְרוֹנוֹמיסטית. אין כתיבה היסטורית רצופה לפני המאה הח' ובעצם עיקרה מן המאה הז' לפני סה"נ. מכוח הסברה, קשה להניח שיכולת היצירה בכתב פרצה בבת אחת בחיבור מקיף ומורכב כל כך כמו ההיסטוריה הדוֹיטְרוֹנוֹמיסטית ולא היו לה שלבים קודמים. ועוד, קשה להתעלם ממה שקדם להיסטוריה הדוֹיטְרוֹנוֹמיסטית, הן מפני אפיינה הספרותי המגוון כל כך (די להזכיר את רוב בניינו של ספר שמואל, המגלה רק סימנים קלושים של קרבה לאסכולה הדוֹיטְרוֹנוֹמיסטית), הן נוכח הדפוסים הרעיוניים המנוגדים שהיא מגלה (כבר צוינו במחקר המסגרות האידאולוגיות השונות של ספר שופטים מזה ושל ספר מלכים מזה, כמו גם התפיסות השונות של ייחוד הפולחן). לטעמי, אין לדחוס את הספרים דברים-יהושע-שופטים-שמואל-מלכים על מגוון היצירות שבהם לימיו של יאשיהו, ומוטב להדגיש, יותר ממה שעושה נאמן, את מרחב הזמן שבין חזקיהו ליאשיהו, מאה השנים שבין ערב חורבן ממלכת ישראל לרפורמה הגדולה של יאשיהו, כתקופה של פריחה תרבותית ביהודה. ואף היא, יש

להניח, לא נתהוותה יש מאין, כפי שעולה מהנחת היסוד של נאמן על מקורותיו של החיבור הדויטרונומיסטי.

שאלת המקורות שהיו בידי המחבר הדויטרונומיסטי היא השאלה המהותית העומדת ביסוד חקר ההיסטוריוגרפיה המקראית. על שאלת מפתח זו עונה נאמן בצורה מקורית ועל בסיס ידע רחב מן המזרח הקדום – במיוחד בסעיף 'ספריית המקדש וחיבור ההיסטוריה הדויטרונומיסטית' (עמ' 68–77). אחרי שפסל את אפשרות קיומם של חיבורים 'היסטוריים' לפני המאה ה' לפני סה"ג, חייב היה נאמן לחפש חומר אחר, שגישר בין הדויטרונומיסט ובין העבר הרחוק ממנו כל כך. ובכן, על מה נשען המחבר כאשר תיאר ימים כה רחוקים מזמנו? האם היו לו מקורות ראשוניים רבים ועל פיהם שחזר את העבר במהימנות יחסית? או שמא היו לו רק מקורות ראשוניים מעטים ביותר ואותם השלים, בעזרת מסורות בעל-פה ומדמיונו היוצר, במיוחד בחלקיה הקדומים של ההיסטוריה?

נאמן שולל את האפשרות שהיו בידי מחבר ההיסטוריוגרפיה הדויטרונומיסטית מקורות ארכיוניים. כמו בנושא הכתיבה, גם כאן פורש נאמן יריעה רחבה של חומר המלמד על תוחלת החיים הקצרה של הארכיונים במזרח הקדום. הוא טוען שאין עדויות על שימוש שעשו היסטוריונים במקורות ארכיוניים. מפי חוקרי תולדות יוון הוא למד שהרודוטוס ותוקידידס מצטטים רק מעט תעודות, וגם בתעודות המצוטטות בספר עזרא ונחמיה אין, לדעתו, עדות לשימוש בארכיון, משתי סיבות הפוכות: או שאינן מקוריות, או שנכתבו קרוב לזמן חיבור הספרים. לדעתי, שתי הסיבות מופרכות. אין סיבה נראית לעין לפקפק במהימנותן של התעודות מצד אחד, ומצד אחר אין הן בהכרח קרובות לזמן כתיבת הספר, שכן הצהרת כורש (538 לפני סה"ג) רחוקה יותר ממאה שנים מן המועד האחרון הנזכר בספר (432 לפני סה"ג; נחמיה יג), והספר בצורתו הנוכחית – על פי רשימת הכהנים בנחמיה יב – עוד מאוחר מזה בשנות דור. מן הראוי להזכיר בהקשר זה את הסיפור בעזרא ה, על דריש השולח לחפש בארכיון כדי לוודא את קיומו של ההיתר של כורש לבניית בית ה' בירושלים. תוכנו מצוטט במקור הארמי שבידי מחבר הספר. ולעניינו, לגבי ההיסטוריה הדויטרונומיסטית אומר נאמן שאין 'כל הפניה לתעודות ארכיוניות שהמחבר עשה בהן שימוש בכתיבתו', כנגד ההסבר המקובל לכוונת המחבר בספר מלכים, המפנה את קוראיו לספר דברי הימים למלכי ישראל או יהודה. מן הראוי לשים אל לב שאין הפניות כאלה בספרים הקדומים, והדבר נותן מידה של מהימנות ל'מקורות' של ספר מלכים.

טענת היסוד של נאמן (עמ' 70) היא שהמחבר המאוחר לא יכול היה להשתמש בארכיונים היות שלא נהגו לשמר ארכיונים לאורך זמן, אף שהתמונה המצטיירת מן הארכיונים של הממלכות הצפון-סוריות אינה חד-משמעית: באוגרית השתמרו תעודות ארכיוניות רק מחמישים השנים האחרונות לקיומה; באללח נשמרו מדורות אחדים; ובאמר יש תעודות ממאתיים השנים האחרונות לקיומה. הממצא המגוון הזה נוסף המקרה של חתושה, שבה נשמרו תעודות מן הממלכה החתית הקדומה במקדשים מן המאה ה"ג לפני סה"ג. גם ארכיונים אחרים כמו אלה מנינו ומכלח מלמדים, לדעת נאמן, שהם נשמרו רק לזמן מוגבל. כך או כך, 'אין כל עדות לכך שסופרים בני דורות מאוחרים עשו שימוש בתעודות הקדומות'.

ובכן, שואל נאמן: 'האם עלינו להניח שממלכות ישראל ויהודה חרגו מנורמה זו, ובהן בלבד נשמרו תעודות ארכיוניות משך מאות שנים, עד לחורבן שתי הממלכות, באופן שאפשר היה לשוב ולעיין בהן?' (עמ' 73). הממצא המגוון כל כך שמביא נאמן אינו מוליך למסקנה מחייבת לגבי הנוהג בממלכות

ישראל ויהודה. יש לומר שנאמן מוציא מכלל חשבון יצירות ספרותיות: בניגוד לתעודות ארכיוניות, הוא טוען, הן הועתקו ונמסרו מדור לדור. יש לדבר חשיבות בהתחשב בכך שבספרות הדויטרונומיסטית משוקעות לא מעט יצירות ספרותיות. ואולם אי אפשר, לדעת נאמן, שתעודות מנהלתיות שנכתבו בראשית ימי הממלכה נשמרו בארכיונים והיו מקור לכותבי ההיסטוריה, אלא 'את מקורם של פרטים שונים הנזכרים בהיסטוריוגרפיה המקראית יש לבקש במקום אחר' (שם).

והנה, מכל השלילה הנחרצת של מה שלא יכול היה להיות, צומחת תשובה חיובית שבוודאי תהיה לצנינים בעיני מי שסבור שההיסטוריוגרפיה המקראית היא יצירה יש מאין, ממוחו הקודח של הדויטרונומיסט: 'אני סבור שלנגד עיניו של מחבר ההיסטוריה הדויטרונומיסטית עמד אוסף עשיר של תעודות ויצירות שנאסף במרוצת הדורות בספרייה של המקדש בירושלים, ואוסף זה שימש מקור עיקרי לחיבור' (שם).

נאמן מבסס את דבריו, שוב, על מידע רב שנצבר בחקר המזרח הקדום, המבחין בין ארכיונים לספריות, אף שהבחנה לא נשמרה תמיד והיו ארכיונים שכללו גם טקסטים ספרותיים, וספריות שכללו גם טקסטים ארכיוניים. נאמן מזכיר שורה ארוכה של ספריות, מן הספרייה המפורסמת של אשורבניפל מלך אשור (668–631 לפני סה"נ), דרך הספריות של ערים אשוריות כגון אשור, דור-שוכן, נינה וכלת, ועד הערים הבבליות סיפָר ואָרֶךְ. הוא מספר על ספריית המקדש של סיפָר מן המאה ה' לפני סה"נ, שנמצאו בה בתוך גומחות כשמונה מאות לוחות שיש שעליהם הועתקו תעודות מקוריות. הלוחות כללו טקסטים ספרותיים אך גם העתקים של כתובות מלכים. מקצת המדפים ריקים, וייתכן שנשאו תעודות שנכתבו על חומרים מתכלים. נאמן ממשיך אל חיבורים היסטוריים שנתחברו על סמך ספריות כאלה – בְּרוֹסוֹס שְׁדָּלָה חומר על קדמוניות הבבלים מספריית מקדש בבלית, וּמִנְתֹּן שכתב על דברי ימי מצרים תוך שימוש בספריית מקדש מצרי (עמ' 75), ועוד כהנה וכהנה מידע עשיר ומגוון. מסקנת הדברים: 'ניתן לשער שהדויטרונומיסט היה אף הוא כוהן... בעל השכלה רחבה ובעל גישה לכל המקורות הכתובים שנאספו במשך דורות בספריית המקדש בירושלים' (עמ' 77). אף שאין ביצירה הדויטרונומיסטית חותם כוהני, אי אפשר להוציא מכלל אפשרות שהדויטרונומיסט היה כוהן – מחבר מן ה־milieu של ירמיהו, מן הכהנים אשר בענתות, והדבר בהחלט עולה על הדעת. ואף שקשה להציע ראיות פנים מקראיות לכך שספריית המקדש היא אמנם החוליה החסרה, הנה השלמת פערי הַיָּדֵעַ שלנו על סמך תופעות חיצוניות, כגון קיומן של ספריות שהחזיקו הן חומר ספרותי הן רישומים ארכיוניים, פותחת בפנינו צוהר לאפשרויות חדשות בהערכת תהליכי התהוותה של ההיסטוריה הדויטרונומיסטית.

אחרי שנאמן נתן בידנו הסבר מקסימליסטי – הלוא הוא מדבר על אוסף עשיר של תעודות ויצירות שנאסף במרוצת הדורות בספרייה של המקדש – לתהליך התהוותה של ההיסטוריה הדויטרונומיסטית, הוא מסכם את הסעיף הזה בדרכו המינימליסטית: 'ניתן לקבוע כי התעודות והיצירות הכתובות שהגיעו לידי מחבר ההיסטוריה, וכן המסורות בעל־פה... הן המקורות היחידים העשויים לגשר במידת מה על פער הזמן של מאות השנים המפריד בין שלבי הבראשית של עם ישראל והשליבים הקדומים של תקופת המלוכה לבין מועד חיבורה של ההיסטוריה הדויטרונומיסטית' (עמ' 77). בעיני נאמן ספריית המקדש העשירה היא אפוא מקור מועט, ומיעוט המקורות מסביר את התהום המפרידה בין התיאור המקראי לבין המציאות ההיסטורית כפי שהיא מתגלה במחקר הארכאולוגי וההיסטורי. הפרק המוקדש ל'מקורותיו של מחבר ההיסטוריה הדויטרונומיסטית' (עמ' 77–108) נפתח בסיכום

המסקנות: 'בדיון עד כה עמדתי על כך שידיעת קרוא וכתוב בממלכות ישראל ויהודה אינה קודמת למאה העשירית, שכתבת יצירות היסטוריוגרפיות אינה קודמת למאה השמינית, ושההיסטוריה הדוֹיטְרוֹנוֹמיסטית נכתבה בסוף המאה השביעית לפנה"ס'. המסקנות הללו, יש לומר, אינן מזעזעות את אמות הספים של המחקר הביקורתי-הספרותי-ההיסטורי על התהוות ספרות המקרא. לעומת זאת, המחקר של תולדות ישראל בתקופת המקרא מוצא עצמו נישא על חולות נודדים (מינוח אהוב על המינימליסטים), לפחות בכל הנוגע לתקופה הקודמת למאה הח'. כלומר, שחזור תולדות עם ישראל על סמך הספרים יהושע, שופטים, שמואל וגם מקצת ספר מלכים, לפחות זה המוקדש למלכות שלמה, הוא בבחינת בניית מגדלים של קלפים (שוב מינוח אהוב על המינימליסטים). לאור זה, חשוב ביותר הפרק הזה בספר, כי הוא בא להעריך את מצב מקורותיו של מחבר ההיסטוריה הדוֹיטְרוֹנוֹמיסטית. ובכן, על סמך מה כתב הדוֹיטְרוֹנוֹמיסט את כל המסה רחבת ההיקף הזאת? למרבה הפלא, מוקדש הסעיף הזה ברובו לספר מלכים (עמ' 78–102), והשאלות הקשות באמת, הנוגעות למקורות אפשריים לספרי יהושע, שופטים ושמואל, נסקרות בקצרה (עמ' 102–108).

ספר יהושע (עמ' 102–104): נאמן טוען, כמקובל במחקר, שסיפורי הכיבוש (יהושע א–יב) טבועים בכותמו של מחבר ההיסטוריה הדוֹיטְרוֹנוֹמיסטית. הוא היה זה שעיבב את המאורעות כמעשה כלל לאומי, בהנהגת יהושע, שכבש את הארץ 'פעם אַחַת' (יהושע י, מב). לא ברור מה טעם מניח נאמן שהדוֹיטְרוֹנוֹמיסט עיבב את הכיבוש תוך שימוש בתבניות מקובלות בכתובות מלכים מן המזרח הקדום; הלוא הוא בעצמו מראה שרב ההבדל מן הדמיון, ולו רק מפני שמדובר בסוגה ספרותית שונה לחלוטין. האומנם היה הדוֹיטְרוֹנוֹמיסט בסוף המאה הז', אחרי הנביאים הגדולים שקדמו לו, זקוק לכתובות מלכותיות אשוריות כדי לייחס ניצחונות (ועוד פיקטיביים) לאלוהי ישראל? ובאשר למקורותיו של המחבר – נאמן מוכן להניח קיומו של חומר קדם-דוֹיטְרוֹנוֹמיסטי: מדובר במסורות שבעל פה ובמקצת דברים כתובים שנשמרו בספריית המקדש בירושלים. אין מתברר מדברי נאמן אילו סיפורים, ומדוע דווקא אלה ולא אחרים, באים מספרייה זו, ואחרים באים ממקור בעל פה.

באשר לנחלות השבטים (עמ' 103). נאמן מצטרף למניחים שהן מתאימות למציאות של המאה הז', והמחבר השתמש, לפחות לגבי יהודה, ברשימות אדמיניסטרטיביות בנות זמנו כדי לתאר ימים קדמונים. נאמן מדגיש – והדבר חשוב על רקע הגישות הניהיליסטיות הרווחות היום – שהרשימות מתאימות לימי בית ראשון וזרות למציאות של תקופת הגלות ושיבת ציון. קשה למצוא תשובה לשאלה על יסוד מה נוצרת בימי יאשיהו מערכת מלאכותית מעין זו, של מחוזות יישוב על פי שבטים שאינם עוד ואולי לא היו, במיוחד בכל הנוגע לשבטי הצפון, מאה שנים אחרי חורבן ממלכת הצפון, ואחרי מאתיים שנים של קיום ממלכתי לא-שבטי בצפון. לעתים דומה שהשאלות הנשאלות לגבי הרשימות הן בכיוון הפוך, דהיינו לא כדי להוכיח את מוצאן מן המאה הז', אלא תוך מאמץ להראות שאין זה בלתי אפשרי לייחס אותן למאה הז'. בנוסף: 'דומה שכל היישובים הנזכרים בתיאורי נחלות השבטים התקיימו במאה השביעית, אף שבמקרים רבים לא ניתן לקבוע זאת בוודאות' (עמ' 104).

ספר שופטים: מקובל במחקר שהעיצוב הרעיוני הכלל-לאומי של ספר שופטים הוא מאוחר ודוֹיטְרוֹנוֹמיסטי, ונאמן מצטרף לדעה זו. ומה באשר למקורותיו של המחבר? נאמן מקבל את ההנחה שהיה חיבור קדם-דוֹיטְרוֹנוֹמיסטי שניתן לכנותו 'ספר המושיעים', אשר סיפר על אישים שפעלו איש איש במקומו, ורק ביד הדוֹיטְרוֹנוֹמיסט הפכו למנהיגים לאומיים (עמ' 106). אם מדובר על 'ספר', כלומר חיבור כתוב, ואם חיבור כזה לא היה יכול להיכתב לפני המאה הח', כפי שנאמן מניח ביסוד דבריו,

הרי ש'ספר המושיעים' נכתב מאות שנים אחרי התקופה שהוא מתאר. וחוזרת הקושיה למקומה: על סמך מה נכתב ספר מושיעים זה? הישועה באה מן הסתם שוב מספריית המקדש ומן המסורות בעל פה.

ספר שמואל (עמ' 106-108): אופיו הלא דוֹטֵרֶנוֹמִיסְטִי של חלק הארי של ספר שמואל מביא את נאמן להצטרף למסכנה המקובלת ש'חלקים לא מבוטלים ממחזור סיפורי שמואל, שאול ודויד שייכים ככל הנראה למקורות שעמדו לפני הדוֹטֵרֶנוֹמִיסְט' (עמ' 106). ממתי ומאיזה מוצא הם באים? ספר מלכים (עמ' 78-102): נאמן מבחין הבחנה מוחלטת בין התקופות הקדומות ובין התקופה שלאחר הפילוג, הואיל וכאן היו למחבר מקורות ש'קצתם נכתבו זמן לא רב לאחר המאורעות המסופרים' (עמ' 77). נאמן מציב את השאלה 'מה היה היקף ידיעותיו של הדוֹטֵרֶנוֹמִיסְט על קורותיהן של ממלכות ישראל ויהודה' (עמ' 78), ומונה את המקורות החיצוניים היכולים להשתלב בתיאורים המקראיים במידת מה, בבחינת 'מדגם מייצג' (עמ' 78-80):

(1) הכתובת הטופוגרפית של שישק מלך מצרים (924-945 לפני סה"נ) על קיר מקדש אמון בכרנך: על פי הכתובת כוון המסע בעיקר נגד ממלכת ישראל (נזכרים, עם זאת, גם יישובים מצפון לירושלים ובשולי בקעת באר שבע), ואילו הכתוב המקראי מתרכז בעליית שישק על ירושלים. לדעת נאמן, היה למחבר מקור שסיפר על מתן מגני זהב לשישק בשנה החמישית לרחבעם והוא הרחיב אותו לכדי מסע על ירושלים.

(2) כתובת האנאלים מן השנה השישית לשלמנאסר השלישי מלך אשור (853 לפני סה"נ), המספרת על הברית הדרומית נגדו בראשות אדד-אדרי מלך דמשק ומוכירה בין השותפים גם את אחאב מלך ישראל. נאמן מניח שלמנאסר לא נחל ניצחון בקרקר, כפי שהוא מכריז, היות שידוע על עוד שלוש מלחמות של שלמנאסר במגמה לשבור את הברית הדרומית. במקרא אין אשור נזכרת בימי אחאב או יורם בנו, ושלוש המלחמות המתוארות בסיפורי הנביאים הן נגד הארמים דווקא. התעודות החיצוניות אינן מאששות יחסי מלחמה בין ישראל לארמים.

(3) במסע הבא של שלמנאסר (841 לפני סה"נ) התפרקה ברית הדרום. חזאל הוכה, שלמנאסר המשיך דרומה וקיבל מס משליט צור ומיחוא בן עמרי'.

(4) חזאל מכונה באחת מכתובות שלמנאסר 'בן של אף אחד' – להדגיש את חוסר הלגיטימיות של שלטונו. אלמנט זה מתאים לסיפור הנבואי במלכים ב' ת, ז-טו, שעולה ממנו שלא היה היורש הלגיטימי.

(5) הסיפור המקראי מתאים למצבת מישע בכמה נקודות ופחות בנקודות אחרות.

(6) בכתובת הארמית מתל דן מספר חזאל מלך ארם – ככל הנראה – שבמסע צבאי הרג את יורם מלך ישראל ואת אחזיהו 'מלך בית דוד', בניגוד לסיפור המקראי שלפיו יהוא הרג אותם.

(7) אדד-ניררי השלישי מלך אשור (809-783 לפני סה"נ) מציין באחת מכתובותיו שקיבל מס מ'יואש השומרוני, מהצורים ומהציודים'.

יש להדגיש, עם נאמן, שעדויות אלה הן רק שלד, המעניק מצד אחד יציבות-מה לתיאור המקראי על ממלכות ישראל ויהודה, ומצד אחר מצביע על שבריריותו. במצב המחקר היום צריך להדגיש גם שמה שלא הוכח ממקורות חיצוניים – כגון קניית/בניית שומרון בימי עמרי או בניית בית השן בימי אחאב – אינו בהכרח מופרך.

שלוש מסקנות מסיק נאמן מן הממצא האמור (עמ' 81, 84):

(א) למחבר ספר מלכים היו מקורות טובים יותר על יהודה מאשר על ישראל: אין בספר מלכים

ידיעות על מלך ישראלי המעלה מס לשליט זר לפני המאה הח' לפני סה"נ ואילו לגבי יהודה נזכר כדבר הזה לגבי רחבעם, אסא, יואש ואמציה.

(ב) סיפורי הנביאים היו מקור למחבר ספר מלכים ומקצת הידיעות המשוקעות בהם הן מכתובות המלכים.

(ג) הסופר המקראי לא הבין תמיד את המציאות שהוא מתאר. שני גורמים הביאו לפערים בין ספר מלכים למציאות ההיסטורית: פער הזמן בין המציאות לזמן תיאורה, ומיעוט מקורות מהימנים. פער הזמן בין המציאות ההיסטורית להיסטוריוגרפיה המקראית ומיעוט המקורות המהימנים שהיו בידי מחבריה – ואפשר להוסיף על כך את היעדר ביקורת המקורות – הם תמצית הבעייתיות של הספרים ההיסטוריים. וככל שהספרים מספרים על זמנים קדומים יותר כך קשה יותר לסמוך על מהימנותם, ופוחתים הסיכויים לשחזר נרטיב אלטרנטיבי לסיפור המקראי. נאמן שם מבטחו בתופעות ובממצאים חוץ-מקראיים, ואף מצליח לעשות בהם שימוש מאיר עיניים, אך גם אלה אינם חוזות הכול. בספרות המקרא חבויים הרבה יותר שרידים אותנטיים להוויה התרבותית וההיסטורית של ישראל הקדומה ממה שנוכל אי פעם להוכיח על ידי הצלבה עם מקורות חיצוניים, והם יישארו אבודים בעולם האגדה.

סוף דבר, נאמן הניח לפתחנו חיבור מקורי ורב ידע, אבן דרך בעבודתו המדעית הענפה על תולדות ישראל בתקופת המקרא בהקשר התרבותי וההיסטורי הרחב שלהן. הוא יכול היה להיחשב לחיבור שובר מוסכמות לפני כעשרים שנה, בטרם אמרו המינימליסטים את דברם בקול חוצב להבות. עתה, חיבורו של נאמן הוא חיבור ממתן ומאזן דווקא, המתבונן נכוחה דרך מסך הערפל המכסה את המציאות הנעלמת של ימים עתיקים, במטרה לשחזר את מקצתם כפי שאולי היו באמת.

ולבסוף על הצדדים החיצוניים של הספר: חבל שאין בספר רשימה ביבליוגרפית. רשימה כזאת הייתה מקלה על ההערות בגוף הספר ומרכזת את הספרות המדעית הרלוונטית לנושא המוגדר של החיבור הזה. אינני רואה טעם במפתח מעורב שיש בו מכול וכול, דמויות מקראיות בצד חוקרים מודרניים (אלה האחרונים מופיעים במפתח רק במידה שנוכרו בעברית בגוף הטקסט ואילו שצוטטו בהערות לא זכו להיכלל בו).

באשר לעיצוב הספר, צר להגיד – דווקא משום שזו סדרה המכוננת את זכרו של אדם, ומפני שהושקעו בה מאמץ, מחשבה ודמיון מעבר למקובל – שהמתכונת האלבומית אינה מתאימה לספר עיון. הספר מיוחד במינו ומרשים מאוד, אבל, פיזית, מסרב להיקרא.

ציפורה טלשיר